

Стопанската история на българите
в Османската империя
(XV – началото на XX век) –
идеи за периодизация и
перспективи на изследванията

The Economic History of the Bulgarians
in the Ottoman Empire
(15th – early 20th Centuries) –
Ideas for Periodization and
Research Perspectives

ИВАН РУСЕВ
Ivan ROUSSEV

Abstract. *The chapter proposes a concept for the economic history periodization of the Bulgarians in the Ottoman empire (15th –20th centuries), made on the basis of the main economic growth factors: the growth of the productivity of labour and capital; technical progress, a consequence of the Industrial Revolution achievements, of the development of knowledge, science and education; the human capital; the emergence of modern institutions, stimulating the entrepreneurial spirit of the population and innovation. In an attempt to substantiate the main periods through which the economic development of the Bulgarians passed through the era have been observed the periodizations already made of the history of the Ottoman empire and of Bulgarian history in the 15th –20th centuries. Considering the presence or absence of the above-mentioned factors we can fix one main internal border – the beginning of the 19th century. It distinguishes two separate periods in the Bulgarian economic history during the ottoman rule, respectively: 15th – 18th centuries and 19th – beginning of 20th centuries.*

In its second part the chapter offers a brief overview of the historiographical contributions to the research of the economic history of the Bulgarians during the Ottoman era, in its summary and analytical presentation to the attention of the wider readership. The aim is to outline what has already been achieved and to indicate the prospects for future publications on the subject.

Keywords: *economic growth; Ottoman empire; periodization of the economic history of the Bulgarians in the Ottoman empire (15th – 20th centuries); Bulgarian National Revival Period; industrialization; historiography; research perspectives*

Повече от век и половина стопанската история търси отговори на сложните въпроси на миналото в непрекъсната съзидателна дискусия между историята и икономическата теория, между частно научните методи на историческите изследвания и икономическите концепции и обяснения за развитието на света. Като самостоятелно направление в научните дирения, стопанската история гради цялостната картина за икономическото минало на света на базата на изследвания за отделните региони, държави, народи. Обогащаването на знанията за регионалната стопанска история е принос и към световната.

Научният подход предполага да е ясно формулиран обектът на изследването и да се вземат предвид наличните знания за конкретния обект, предхождащи нашите изследователски опити. Ето защо в историческите трудове по добра стара традиция се започва с историографски обзор на приносите на учените, вече работили по дадена тема. Не са редки и случаите, в които се дискутира през какви етапи преминава в своето развитие изследваният обект, предлагат се периодизации, които отразяват нивото на научното знание към дадения момент, но и улесняват усилията на следващите проучватели. В този смисъл, периодизациите винаги са условни и подлежат на обсъждане, но са и необходими с оглед на бъдещите изследвания.

Настоящият текст предлага концепция за периодизация на стопанската история на българите в Османската империя (XV – началото на XX в.), изградена на базата на главните фактори на икономическия растеж. Вземи са предвид както теоретичните постановки по темата в макроикономически план, така и вече направени периодизации на историята на Османската империя и на българската история през XV – XX в. в опит да се обосноват основните периоди, през които преминава стопанското развитие на българите през епохата.

Във втората си част текстът предлага кратък обзор на историографските приноси в изследванията на стопанската история на българите през османската епоха, в нейното обобщено и аналитично представяне на вниманието на по-широката читателска аудитория. Целта е да се очертае вече постигнатото и да се посочат перспективите пред бъдещите публикации по темата.

1. Икономическият растеж през призмата на икономическата теория като основен критерий в изготвянето на историческа периодизация

През последните 7 – 8 десетилетия учените макроикономисти усилено дискутират върху факторите и предпоставките на икономическия растеж. Темата се превръща в една от основните в рамките на неокласическите икономически изследвания. Вниманието към нея става приоритетно особено от средата на 80-те години на XX в. насетне. Поводът е много ясен и конкретен – да се намерят решения как в условията на днешния изцяло глобализиран свят да не се допуснат циклични колебания от рода на Великата депресия от края на 20-те – 30-те години на XX в. А безспорен факт е, че от началото на 90-те години на миналия век американската икономика навлиза в най-продължителната фаза на икономически растеж за цялата си стопанска история, че голям икономически растеж бележат и други национални и регионални икономики с глобално въздействие (Mladenova, 2011, pp. 210 – 212).

До началото на 80-те години на XX в. общоприетата теоретична рамка за изучаване

на икономическия растеж е неокласическият модел, чийто най-известен вариант е т.нар. „модел на Солоу“ (Solow, 1956). Според него източниците на растежа биват „приблизителни“ (*proximate*) и „фундаментални“ (*fundamental*). Първите се отнасят до натрупване на фактори на производството като труд и капитал, на променливи, които оказват влияние върху производителността на тези фактори, а вторите, фундаменталните източници / детерминанти на икономическия растеж оказват важно влияние върху способността на страните да акумулират фактори на производството и да инвестират в производството на знания. Конкретно при „модела на Солоу“ се подчертава влиянието на спестяванията, човешкия капитал и особено на технологичния прогрес върху растежа в една затворена икономика без държавен сектор. От средата на 80-те години се оформя т.нар. „ендогенна теория на икономическия растеж“, определена като трети етап в развитието на теорията на растежа в рамките на съвременната макроикономика. При „ендогенната теория“ се подчертава, че икономическият растеж е ендогенен (*вътрешен*) резултат на икономическата система, а не резултат на сили, които идват отвън. Акцентира се върху техническия прогрес и технологичната промяна, върху знанието, науката и образованието (Solow, 1956; Mladenova, 2011, pp. 213 – 254; Rangelova, 1999).

Всички тези теории се подкрепят с емпирична информация от стопанската история, главно от историята на новото време и на съвременността и търсят своето приложение в решаването на важните проблеми на нашето време. Безспорен факт е, че големият икономически растеж в Западна Европа и Северна Америка се отбелязва след 1800 г. – т.е. след осъществяването дори в част от тези региони Индустриална революция. Много държави преживяват бърз икономически растеж през последните 200 години, увеличавайки своя БВП на глава от населението няколко пъти повече. Например настоящият БВП на глава от населението в САЩ е около 25 пъти по-висок спрямо този от 1820 г. Освен това растежът на САЩ е относително устойчив, което означава, че БВП на глава от населението е нараснал относително стабилно, с изключение на годините по време на Великата депресия и на десетилетието след нея. Между 1960 и 2010 г. САЩ и Великобритания показват среден годишен темп на растеж от около 2 процента. Наблюдават се и други интересни явления – икономическият растеж понякога може да се осъществи бързо и да се постигне догонващ растеж, при който относително по-бедните нации увеличават своя БВП на глава от населението, като заимстват знания и технологии от напредналите страни (Acemoglu, Laibson, List, 2016, pp. 192 – 193).

Без съмнение в хода на развитието на споменатите теории се повишава ролята на стопанската история за изследванията на растежа. Това води до появата на ново интердисциплинарно направление, т.нар. „клиометрия“ – „приложение на икономическата теория и количествените методи в изучаването на историята“. Доказано е, че стопанската история проучва най-успешно дългосрочното развитие на икономиката и дава най-точните обяснения за икономическия растеж. Според специалистите макроикономисти „теорията на растежа и стопанската история са взаимно допълващи се области на научното знание“ (Mladenova, 2011, pp. 236 – 237).¹ Ето защо специалистите стопански историци, от своя

1 Към ползваната дотук литература бях насочен от колегите от катедра „Обща икономическа теория“ при Икономическия университет – Варна, доц. д-р Калоян Колев и гл. ас. д-р Александър Тодоров, за което им благодаря!

страна, също правят убедителни предположения за възможните фактори на икономическия растеж. За модерната и съвременната епоха (от 1500 г. до днес) те изтъкват следните фактори: наличието на приобщаващи институции, които насърчават предприемачеството и новаторските идеи; високият човешки капитал, който включва ефективна грамотност, математически умения, постигнато равенство между половете; способността на централната власт да събира данъците и пр. (Baten, 2016, pp. 353 – 355).

2. Поглед към периодизациите на Османската империя и на българската история по време на османската власт

Периодизацията на стопанската история на българите през епохата, когато те са част от Османската империя, може да бъде най-точно направена, ако се отчитат постиженията на историческата наука, респективно вече натрупаните знания за развитието както на държавата, така и на българите, като един от народите, живели в имперските граници в продължение на повече от пет столетия.

Трудно е да се представи пълен обзор на вече наличните периодизации на историята на Османската империя в научната и учебникарската литература. Боравейки с различни методологии и понятия, към този научен и образователен проблем се подхожда по различен начин – от съвременните турски историци, от западната историография (европейска и американска) и от балканските историци, автори на изследвания по въпросите на османската история. В повечето случаи обаче водещ критерий е развитието на държавността (т.е. политическият фактор), а това води до общи репери в така предложените периодизации. При превърналия се във вече традиционен подход в периодизацията на османската история се обособяват три големи периода: период на възход (от около 1300 година до XVI в., като пикът е при управлението на султан Сюлейман I Законодателя), период на упадък (XVI – XIX в.) и период на реформи и край на империята (1839 – 1923). В известен смисъл този подход е удобен, особено за преподаването, той пасва и на някои сходни процеси на възход и упадък на държави и култури (главно на империите) в останалите части на света, но не може да даде убедително обяснение защо вторият период – този на упадъка, продължава цели 3 века, без империята да е ликвидирана още тогава. В по-ново време Линда Дарлинг (Linda Darling) от Университета на Аризона, САЩ, предлага друга периодизация, която според нея тушира несъвършенството на традиционната и съотнася османската история спрямо регионалната и световната история. Тази нова периодизация също включва три периода, но като избягва темата за „упадъка“ и като поставя в началото на XVIII в. една от повратните точки в османското развитие: Разширяване (1300 – 1550), Консолидация (1550 – 1718) и Трансформация (1718 – 1923) (Darling, 2002). Аргументите на Линда Дарлинг имат своите достоинства, макар те също да привличат критици и несъгласия.

Така например Елена Гара (Eleni Gara) от Егейския университет в Гърция (University of the Aegean, Greece) изразява своето несъгласие с така предложената от Линда Дарлинг периодизация не защото тя няма своите основания, но защото проф. Гара е на мнение, че не е редно да се прави „универсална“ периодизация на османската история, а трябва да има конкретни периодизации за конкретни области на историческото развитие – относно формирането и консолидацията на държавата, относно отношението на Османската империя

към западния и източния свят, относно османското владичество на Балканите и т.н. За образователни (*учебникарски*) цели тя предлага да продължи използването на стандартната периодизация, включващата трите периода: Средновековие (Middle Ages), Ранномодерен период (Early Modern Period) и Модерен период (Modern Period)².

Темата за периодизацията на историята на Османската империя намира място и в трудове, конкретно посветени на стопанскоисторически проблеми. През 1987 г. излиза от печат книгата на Шевкет Памук (Şevket Pamuk), изследваща връзките на Османската империя с европейския капитализъм в областта на търговията, инвестициите и производството през периода от 1820 до 1913 г. В османската икономика през XIX в. и до началото на Първата световна война Памук откроява следните четири подпериода: 1) Експанзия на външната търговия под британска хегемония, 1820 – 1853; 2) Получаване на външни заеми и увеличаване на финансовата зависимост, 1854 – 1876; 3) Стагнация и европейски финансов контрол над Османската империя, 1880 – 1896; 4) Растеж и междуимпериалистическо съперничество до Първата световна война (Памук, 1987, pp. 10 – 17).

През последните 70 – 80 години голямата тема за периодизацията на българската история е на два пъти подлагана на широка дискусия: първият път е в началото на 50-те години на миналия век във връзка с подготовката на първата академична история на България, а вторият – в края на 60-те години във връзка с подготовката и структурирането на многотомната история на България. В дискусиите се включват най-големите имена на българската историческа наука по онова време. Що се отнася до българската история в епохата на османското владичество, консенсусът е налице – тя се разделя на два периода: Късно средновековие и Възраждане, но големите дебати са относно това кога завършва Средновековието и кога започва Възраждането, т.е. Новото време. И в тези дебати стопанският фактор (стопанското развитие на българския народ) обикновено заема водещо място, макар че днес, от дистанцията на времето, можем категорично да заявим, че в нашата марксистка историография стопанското развитие, иначе изтъквано като базисно, съвсем не е сред приоритетните теми, каквито безспорно са политическите и главно сред тях темата за революционните борби на българите под османска власт. Показателни са двете последни публикации за периодизацията на Българското възраждане, дело на Бисер Георгиев (Georgiev, 2022a; Georgiev, 2022b). В тях авторът е направил подробен преглед на всичко писано до днес по въпроса, откъдето е видно, че голямата част от периодизациите са правени въз основа на хода на процесите и събитията от политическата и културно-просветната ни история. Самият той предлага като начало на възрожденската епоха да послужат „трите големи въстания от втората половина на 80-те години на XVII в. – Второто търновско (1686 г.), Чипровското (1688 г.) и това на войводата Карпош (1689 г.)“ (Georgiev, 2022a, p. 161; Georgiev, 2022b, 161).³

Но да се върнем на дискусиите от 50-те и 60-те години на миналия век. Съвсем очаквано

2 Мнението на проф. Елена Гара е изказано неофициално, но убедително и аргументирано в затворена група по османска история. Вж. myk: <https://lists.h-net.org/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=h-turk&month=0402&week=a&msg=nOpwdwBEgJD1IgYrtaG4Mw&user=&pw> (viewed 23 February 2025). Сведението дължа на доц. д-р Гертана Георгиева от ВТУ, за което ѝ благодаря!

3 Цялостен критичен историографски преглед на темата за периодизациите на Българското възраждане прави Румен Даскалов в своята монография, озаглавена „Как се мисли Българското възраждане“ (Daskalov, 2002, pp. 152 – 164).

в тях преобладава марксистката терминология: османски феодализъм, първоначално натрупване на капитала, класово разслоение, революционизиране на трудещите се и пр. Срещат се и някои абсурдни тези, като тази на Жак Натан, който, глумейки „покойния Иван Хаджийски“ и противно на него, твърди, че след Кримската война (1853 – 1856) цветущите до войната наши занаяти не са в процес на последващо развитие, а на „масово пропадане“ (Nathan, 1950 – 1951, pp. 215 – 216). Но в интерес на истината трябва да се каже, че се срещат и много точни тези, които, макар и да изобилстват с терминологията на времето, дори от позицията на днешните историографски постижения звучат правдиво и убедително: за бурния приток на европейски капитал у нас от 30-те години на XIX в. насетне, който спомага за процеса на формирането на „българска буржоазна нация“ (1830 – 1878); за първоначалното натрупване на капитала и „победилния буржоазно-капиталистически строй“ в българските земи още преди Освобождението (Gandev, 1950 – 1951; Hadjiničolov, 1950 – 1951).

3. Периодизация на стопанската история на българите в Османската империя (XV – XX век) – идеи и аргументация

Както стана видно, икономическата теория и стопанскоисторическите изследвания посочват няколко основни фактора на икономическия растеж: ръста на производителността на труда и капитала; техническия прогрес, следствие от постиженията на Индустриалната революция, от развитието на знанието, науката и образованието; високия човешки капитал; появата на модерните институции, стимулиращи предприемчивия дух на населението и иновациите. При отчитане на наличието или отсъствието на тези фактори считам, че в цялостното стопанско развитие на българите, като един от народите на Османската империя (XV – XX в.), се явява една основна вътрешна граница, която обособява два отделни периода в българската стопанска история през епохата, съответно: XV – XVIII в. и XIX – началото на XX в. Ето и аргументите в подкрепа на това твърдение.

3.1. Първият период – защо XV – XVIII век?

Защото този по-дългосрочен от обичайно посочвания досега в периодизацията на българската история период (XV – XVII в.) дава по-добри възможности за проследяване на стопанскоисторическите процеси. Могат да се дадат много примери, но ето един от тях – ходът на дубровнишката търговия в българските земи. Известно е, че тя датира от XIII – XIV в. – т.е. от времето преди османското нашествие, но и след това дубровничани запазват тук търговските си позиции и дори достигат до най-висок просперитет. Чрез специален ферман на султан Мурад II (1421 – 1451), издаден на 6 декември 1430 г., дубровнишките търговци получават правото да търгуват свободно из султанските владения, като заплащат мито „по закона и никой не им пречи“. Султанската администрация бързо „преосмисля“ твърде толерантното си първоначално отношение към дубровничани и им налага годишен данък (*харадж*), достигнал през 1481 г. до крупната сума от 18 000 дуката, но с много подкупи и молби Дубровник си издейства известно намаление на хараджа, фиксиран още през същата година на 12 500 дуката, и от тази дата насетне, та чак до XVII – XVIII в. сумата остава непроменена, като е редовно ежегодно изплащана на Високата порта. Българите бързо се

включват в дубровнишката търговия, макар и на по-ниските нива и до самия ѝ край през XVIII в. (а не през XVII в.) благодарение на дубровнишката търговия в Източните Балкани те тропат полезни модерни търговски знания, умения и капитал (Russev, 2001).

Естествено, през целия този 4-вековен начален период процесите не протичат монотонно, наблюдават се еволюции и промени, но те не могат да се сравнят с големите промени в стопанското развитие, настъпили през XIX в. Така например през XIV – XVII в. тимарската система търпи сериозни промени, свързани с промяна на държателите на тимари (Darling, 2017). Значимата промяна в аграрната сфера обаче настъпва с реформата през 30-те и 40-те години на XIX в., официално санкционирана със Закона за земите през 1858 г. Стопанските контакти със Западна Европа са повлияни от първите подписани капитулации още през XVI – XVII в., след това преподписани през XVIII в., но процесът не може да се сравни с голямото оживление на търговията вследствие преподписването на капитулациите през 1838 – 1846 г., съпътствано с падането на монополите в империята. Няма съмнение, тези радикални промени в Османската империя през XIX в. в най-голяма степен повлияват и стимулират българското стопанско развитие, погледнато в перспективата на цялата османска епоха.

Разглеждането на стопанските процеси сред българите в техния континюитет през дългия период от XV до края на XVIII в. намира своето потвърждение и на фона на мненията и оценките за османската икономика, като цяло. В научната литература вече е наложен подходът икономическият живот в османска Европа (данъчното облагане, търговията и движението за усвояване на земята) да се разглежда в своето неделимо развитие през ранните османски векове, та чак до началото на XIX в. (McGowan, 1981). В хода на този период все по-ясно се откроява разликата между отделните провинции на огромната по територия империя. След бързото нарастване на демографския потенциал на държавата през XVI в. следва намаляване на селското население в Анадола между 1600 и 1800 г., но не и на това на Балканите по същото време (Issawi, 1980a, p. I; Owen, 1981, pp. 7 – 8). В края на XVI и през XVII в. се наблюдава спад в занаятчийското производство в империята, като цяло (Braude, 1979). През XVIII в. започва увеличаване обема на селскостопанския износ за Европа от Балканите, Западен Анадол и Сирия, което може да се разглежда като следствие от нарастването на селскостопанската продукция в тези региони (Ратик, 1987, pp. 7 – 10). Българските земи, като част от Балканите, следват хода на развитие на по-напредналите провинции на Османската империя, които през ранния османски период, та чак до края на XVIII в. се подчиняват на общи закономерности. От началото на XIX в. разликите между европейските и азиатските провинции на държавата не само ще се запазят, но и още по-отчетливо ще се извият в ползва на европейските.

Разглеждането на стопанската история на българите в нейното цялостно развитие през периода от XV до края на XVIII в. намира добри примери и в българската историография. В първото академично издание на „Икономическа история на България“ на д-р Иван Сакъзов стопанското минало на българския народ под османска власт е представено в две части, първата от които обхваща „ранния етап от 1400 до 1800“ (Sakâsov, 1929a, pp. 172 – 216).

3.2. Вторият период – защо от началото на XIX век? С какво още XIX в. бележи началото на нов период в българската стопанска история?

Когато се прави опит за периодизация на стопанската история безспорна е нуждата от един по-общ регионален поглед върху развитието на икономиката. Като част от Близкия изток, от началото на XIX в. Османската империя все по-ясно се вписва в тенденциите на развитие на световната икономика. Както отбелязват водещи изследователи като американския икономист Чарлз Исави (Charles Issawi) и британския историк Роджър Оуен (Roger Owen), след 1800 година, подобно на много други части на света, Близкият изток (в това число и Османската империя) преминава през процес на деиндустриализация, последван от реиндустриализация. През целия XIX в., та чак до началото на Първата световна война в периферията на индустриализирания западноевропейски свят и под неговото силно влияние започва упадък на местните занаяти, последван от растеж на модерната фабрична индустрия, състоял се около 90-те години на XIX в. (Issawi, 1980b; Owen, 1981).

Всъщност още от началото на XIX в. датират първите опити за индустриализация в Османската империя – при управлението на султаните Селим III (1789 – 1807), Махмуд II (1808 – 1839) и Абдул Меджид I (1839 – 1861), и те се реализират главно в европейските територии на империята. Много скоро тези опити достигат до българските земи с откритата през 30-те години текстилна фабрика в Сливен и с фабриката на Гюмюшгердан в с. Дермендере, Пловдивско, основана през 1847 – 1848 г. Първата от двете, плод на предприемчивия дух на Добри Желязков, привлича вниманието на османската администрация и наскоро след създаването си (с идеята и активните действия на предприемчивия сливналия) е одържавена, но и след това, та чак до края на съществуването си в началото на XX в. тя има активно присъствие в местната и регионалната икономика (Roussev, 2016).

Посочените от професорите Исави и Оуен, а и от други изследователи процеси на деиндустриализация и реиндустриализация на Близкия изток в хода на „дългия XIX в.“, завършил с Първата световна война, намират своята по-специфична проява в българската икономика и конкретно в българското текстилно производство, което именно в периода от 1800 г. до второто десетилетие на XX в. следва друга тенденция, свързана най-напред с голям разцвет през първите три четвърти на XIX в., последван от спад в края на същия век и отново от разцвет в следствие на реиндустриализацията в началото на следващото столетие (Ivanov, 2021).

XIX е векът на появата и развитието на българската протоиנדустрия, на широкото разпространение на модерни стопански структури като търговските фирми с активно присъствие и в производството, и в търговията, които повтарят, но по свой специфичен начин модела на стопанско поведение, характерен за пазарната икономика на Западния свят, изследван от теоретици като Роналд Коуз (Ronald Coase) (Roussev, Penchev, 2022).

XIX е векът на появата на институциите, които стимулират модерното предприемачество в Османската империя, включително и сред българите. Те са свързани с реформите на Танзимата, с приемането на първите граждански закони и главно с обнародването в средата на века на Османския търговския закон и на последвалите го свързани с него закони (Roussev, 2018; Roussev, 2021).

XIX е векът на стопанската модернизация на българите, чиито първи прояви са още в началото на века или в края на предходния, а през третата четвърт на XIX в. този процес изживява

своя разцвет главно в сферата на търговията. Ще дам следния пример: най-ранният опит за прилагане на двойното счетоводство у нас (техника, която без съмнение е проява на търговската модернизация) е документиран в търговски тефтер на габровеца Христо Рачков – със сметки за периода 1791 – 1799 г., повечето от които не са изравнени. Няколко десетилетия по-късно двойното счетоводно списване ще стане повсеместна практика в документацията на българските търговци и търговски дружества, а т.нар. диплография (двойното счетоводство като учебна дисциплина) ще бъде застъпена в учебните програми на петнадесетина от големите средищни български училища: Шумен, Сливен, Казанлък, Габрово, Щип, Силистра, Варна, Свищов, Цариград, Калофер, Тулча, Русе, даже в едно селско училище в район с развита търговия – това на Градец, Котленско. През 50-те – 70-те години на XIX в. за нуждите на българската търговия и образование се издават ръководства по модерно счетоводство, появяват се български преводи на водещи европейски автори в материята като Едмонд Дьогранж (Roussev, 2015, pp. 41 – 42, 97 – 109, 264 – 265).

Защо е важен този факт с появата и налагането на модерното счетоводство в стопанската практика на българите и защо трябва да го приемем като определящ фактор в периодизацията? Защото той е показателен за навлизането на българските земи в модерните пазарни процеси и отношения, той е показателен за сериозна промяна, която навлиза в сферата на търговията и на производството. Търговският тефтер на Христо Рачков в самото навечерие на XIX в. съдържа първите опити. По същото време или наскоро след това примери за модерно счетоводство и за изграждането на модерни търговски дружества откриваме в дейността на пловдивските абаджии (1805 г.), на търговците хаджи Кънчо Даскалов от Трявна и Пеню от Габрово, на габровците братя Мустакови, на братята Кънйо и Геню Сахатчийски (1808 – 1813), на Хаджи Тошо Ценов и Хаджитошеви от Враца (Roussev, 2015, pp. 309 – 328). Към средата на XIX в. българските търговци и предприемачи, както крупните такива в Цариград, Влашко или из големите европейските градове, така и тези от доста по-скромен мащаб, работещи в Българско, масово и повсеместно изучават и прилагат двойното счетоводство като „неписаното задължително условие“ за успешна стопанска дейност.

XIX е векът на консолидирането на български национален пазар в рамките на османския. Този процес е по-ясно изразен през третата четвърт на века, в годините след Кримската война (1853 – 1856) (Roussev, 2019; Roussev, 2020; Roussev, 2022).

Може да се даде и един косвен довод в подкрепа на твърдението, че XIX в. бележи началото на нов период в българската стопанска история. Връщаме се към дискусиите за периодизацията на българската история. Най-устойчивото мнение за началото на Българското възрождане се свързва с появата на Паисиевата „История славянобългарска“ през 1762 г. и с процесите през втората половина на XVIII в. (според марксистката историография). Своеобразен арбитър в спора и един от последните, които вземат участие в него, е Николай Генчев, според когото: „... ако реално потърсим началната граница на Българското възрождане, трябва да отидем по-назад или по-напред, но най-неудачно би било, ако спрем точно на втората половина на XVIII в.“ – време на кърджалийски и аянски размирици. Проф. Генчев предлага началото на епохата да се отнесе към началото на века (Genchev, 1995, pp. 6 – 7), но от гледна точка на стопанското развитие на българите е по-обосновано да се приеме другото предположение и да се отиде към началото на XIX в. Впрочем това мнение вече е изказвано от наши стопански историци при отчитане на общия ход на стопанското развитие на българските земи през османската епоха (Berov, 1974, p. 50).

Обобщеният критичен анализ на наличните в българската историография периодизации на Възраждането, направен от Румен Даскалов, стига до сходно заключение. Според Даскалов изпреварването на духовно-свотогледните явления, не на последно място под външни влияния, е очевидният проблем, който кара историци, литератори и културни историци да отместват без особена убедителност началната граница на Възраждането „надолу“ към XVIII в., тъй като през ранния възрожденски период се проявяват духовните (*идейните*) процеси, към които едва по-късно се добавят икономическите, социалните и политическите обновителни промени в българското общество (Daskalov, 2002, p. 160).

Не на последно място, така предложената периодизация, която фиксира началото на XIX в. като разграничителна граница в стопанското развитие на българите в Османската империя, отчита логиката в периодизацията на европейската и световната история, наложена в последно време, в която именно началото на XIX в. е важна граница между Ранното ново време (XV – XVIII в.) и Модерната епоха (XIX – началото на XX в.) (Stoyanov, 2022).

3.3. Краят на периодизацията на стопанската история на българите в Османската империя – защо до началото на XX век?

Едва ли има съмнение, че годината 1878-а е главно разделителна в политическата ни история, бележейки началото на самостоятелната българска държавност, и в по-малка степен тя е вододел в хода на стопанските процеси у нас. Наскоро публикувано изследване представя историята на българската текстилна промишленост от 1800 до 1912 г. като „ключов елемент от българската стопанска и социална модернизация“. Предложените от автора хронологически рамки на изследването са обяснени по следния начин: началото на модерната текстилна индустрия у нас стартира някъде след края на т.нар. „кърджалийско време“ (т.е. в началото на XIX в.); след „първата си ключова среща със света“ в резултат на настъпилата либерализация в Османската империя в началото на 40-те години на века нейният пик е около 1870 г.; следва „втората ключова среща със света в края на 70-те години с окончателното разпадане за българите на османския свят и последвалото Освобождение“, които причиняват тридесетилетна криза в сектора, последвана от „десетилетие на реиндустриализация“ и подем в годините непосредствено преди Балканските войни (Иванов, 2021, pp. 10 – 11). Очевидно е, че този дългосрочен период в изследването, съобразен основно с икономическите, а не с политическите фактори, дава много по-ясна представа за процесите.

Периодизацията на българската стопанска история в границите на Османската империя задължително трябва да включва периода: края на XIX – началото на XX в., т.е. до края на империята, настъпил след края на Първата световна война, още повече че има надеждни исторически извори, на базата на които може да бъде конструиран историческият наратив. Ще дам следните два примера. Първият, това са личните и семейните архиви на дейци с българско самосъзнание и с активно присъствие в стопанските процеси в териториите под османска власт след 1878 г. – например архивният фонд „Братя Робев и синове“ на рода Робев от Охрид. Фондът включва 84 516 документа главно със стопанска информация: писма, договори, бележки, квитанции и др., разпределени в 8 описи и 3339 архивни единици. До-

кументите са предимно от втората половина на XIX в., като има и такива до Балканските войни⁴.

Вторият пример е свързан с т.нар. салнамета – османските статистически годишници, които съдържат обобщена икономическа информация. Най-общо този тип издания биват общодържавни (*devlet*) и областни (*vilayet*) статистически годишници, книги на отделни министерства и т.н. Първите са издадени още през 60-те години на XIX в., като в началото са отпечатвани на османско-турски език, а по-късните са публикувани по време на Турската република и са обнародвани на турска латиница. Налични са няколко издания за различни области (*вилаети*), които включват част от българските земи, останали под османска власт след 1878 г., като в тях българите са обект на отделна регистрация: Одрински вилает (1870 – 1901); Солунски вилает (1870 – 1908); Призренски вилает (1873 – 1875); Битолски вилает (1875 – 1877); вилает „Манастир“ (1887 – 1897)⁵.

Салнаметата представят само обобщена статистическа информация, гравидото за която вероятно и днес може да бъде открито в богатия Османски архив в Истанбул – едно ново предизвикателство пред изследователите, които са изкушени от темата.

Стопанската история на българите под османска власт след 1878 г. може да бъде изследвана в сравнителен план спрямо стопанската история на другите български общности, останали извън националните граници, но живеещи в близост до тях – българите в Северна Добруджа. Те също са обект на самостоятелна регистрация в румънските архиви от онова време (Роров, 1991).

4. Стопанската история на българите в Османската империя в перспективите на историографските изследвания

Двувековен е интересът на модерната световна историография към историята на Османската империя. В началото с голяма доза основание можем да поставим австрийския ориенталист Йозеф фон Хамер-Пургцал (Joseph von Hammer-Purgstall, 1774 – 1856) и неговия фундаментален труд „История на Османската империя от произхода ѝ до наши дни“, издаден през 20-те – 30-те години на XIX в. на френски език първоначално в десет тома (Hammer, 1825; Hammer, 1826), а съвсем наскоро след това появил се и в съкратена четиритомна версия. Въпреки третирането на някои проблеми, частично свързани със стопанската история на държавата, като тези за данъчното облагане, категориите население със специални задължения и др. (Mutafova, 2023, р. 310), „Историята“ на Хамер, а и следващите трудове, посветени на Османската империя, основно са насочени към политическото развитие на държавата: султанът и съдбата на султаните, Високата порта и ролята на великите везири, събитията, свързани със столицата, войните, еничарският оджак, мирните договори и пр.

Утвърждаването на стопанската история като самостоятелна наука и като университетска дисциплина в края на XIX в., както и засилването през следващото столетие на научния интерес към социалната и стопанската история на човечеството повишават

4 Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София, Българския исторически архив (БИА), Ф. 27 „Братя Робевци и синове“.

5 Тази справка дължа на доц. д-р Християн Атанасов, за което му благодарям!

интереса към стопанското развитие на отделни гранични региони, каквито безспорно са Югоизточна Европа и Близкият изток. Появяват се научни школи, насочили конкретно вниманието си към тази част на света. Такава е френската школа на „Аналите“, появила се още през 20-те години на XX в. около едноименното списание и постигнала впоследствие голямо влияние в съвременната хуманитарна наука. По примера на нейния най-виден представител Фернан Бродел (Fernand Braudel, 1902 – 1985), множество учени, приобщени към тази школа, изучават историята на Средиземноморието и проявяват голямо внимание към стопанските процеси в Османската империя. Франция става домакин на престижни научни форуми, посветени на османската стопанска история, а изданията им се разпространяват в библиотеките и научните центрове по света. Примерите са много, но ще дадем само някои от тях. През юли 1980 г. в Страсбург е проведен международен симпозиум по икономическа и социална история на Османската империя (края на XVIII – началото на XX в.) и три години по-късно докладите от форума са публикувани в сборник. В отделните статии на изданието са разгледани значими теми като: пречките пред модернизацията на Османската империя през XIX в., демографски данни за градското население в дунавските провинции на империята, завладяването на вътрешния пазар от индустриалния капитал, търговските конвенции, проблеми в османската индустриализация и пр. (Vasqué-Grammont, Dumont (eds.), 1983, pp. 11 – 12, 235 – 242, 355 – 409, 411 – 417, 449 – 458). През 1994 г. в Екс-ан-Прованс е проведен международен конгрес по икономическа и социална история на Османската империя и Турция (1326 – 1960), на който са представени доклади по широк спектър от теми: извори за стопанската история на Османската империя във фондовете на Френската национална библиотека, финансовият колапс на империята (1863 – 1875), цената на живота и минималната заплата в османската епоха, селското стопанство в края на империята (1880 – 1917), крупните банкери в столицата Истанбул и др. (Histoire économique et sociale, 1995, pp. 21 – 25, 119 – 131, 305 – 309, 719 – 729, 865 – 876).

Много добър пример за вече установени трайни академични традиции в изследването на османската история с „френски адрес“ е дейността на Международния комитет за предосмански и османски изследвания (CIÉPO – Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes). От 1974 г. до днес на всеки две години CIÉPO организира и провежда международен симпозиум, посветен на историята на Османската империя. Около 200 учени изнасят доклади на всеки форум, като голяма част от докладите са по стопанскоисторически теми. През юни 2024 г. в столицата на Албания Тирана е проведен 25-ият симпозиум на CIÉPO. През юни 2026 г. предстои провеждането във Варна на 26-ия симпозиум.

Друга значима научна инициатива, утвърдила се във времето, е Международната асоциация по османска социално-икономическа история (International Association for Ottoman Social and Economic History). От 1977 г. до днес на всеки три години Асоциацията организира международни конгреси – срещи на учени от цял свят, работещи в областта на социалната и стопанската история на Османската империя. През 2022 г. в Загреб, Хърватия, е проведен 15-ият конгрес на Международната асоциация по османска социално-икономическа история, а от 7 до 11 юли 2025 г. в Букурещ, столицата на Румъния, ще се състои 16-ият конгрес.⁶

6 International Association for Ottoman Social and Economic History – <https://iaoseh.wordpress.com/> – последно посетен на 5.03.2025 г.

Новият етап в развитието на изследванията по стопанска история на Османската империя, започнал от средата на XX в., не се свързва само с Франция, с френските научни центрове и с посочените международни научни инициативи. Оформилите се по онова време тенденции в икономическата история, най-често отнасяни към т.нар. „клиометрия“, към прилагането на количествени методи и статистически техники в историческите изследвания намират най-добра среда в американските и в някои западноевропейски университети. Те засягат и османистичните проучвания, в които се включват учени, в това число и турски, направили сериозни научни кариери в САЩ и в Западна Европа. Освен вече споменатите и без претенции, че списъкът е пълен, трябва да добавим още имената на изследователи като Йомер-Лютфи Баркан (Ömer-Lutfi Barkan), Халил Иналджък (Halil Inalcik), Едуард Кларк (Edward C. Clark), Доналд Камар (Donald Quataert), Мехмет Дженк (Mehmet Genç), Хюри Исламоглу-Инан (Huri Islamoglu-Inan), Брус МакГоуън (Bruce McGowan), Жан-Луи Бак-Грамон (Jean-Louis Bacqué-Grammont), Пол Дюмон (Paul Dumont), Орхан Курмуш (Orhan Kurmuş) и много други. Разширява се кръгът на изследваните теми по стопанска история на Османската империя: вниманието се насочва към градския живот (Barkan, 1955), към движението на цените през вековете (Barkan, 1975); проучват се аграрните структури с особен акцент върху чифлиците (Inalcik, 1983) – една тема, която продължава да привлича голям изследователски интерес и до днес⁷; появяват се амбициозни публикации, посветени на индустриалната революция в Османската империя (Clark, 1974), на все по-силното приобщаване на държавата към европейския и световния пазар през XIX – XX в. (Kurmuş, 1983; Boratav, Gündüz Ökçün, Ramuk, 1985; Ramuk, 1987), появяват се и обзорни трудове върху цялостната стопанска и социална история на империята (Islamoglu-Inan, 1987; Inalcik, Quataert, 1994).

Българската историография също има своите безспорни приноси в изследването на стопанската история на Османската империя и в частност на българското участие в тези процеси. Надвековни са традициите в това изследователско поле – от поселищните „истории“, появили се наскоро след Освобождението от 1878 г., някои от които се открояват с висок професионализъм и от първите тематично насочени преводи и публикации на османски документи, тези на Диаманди Ихчиев (Ichiev, 1910), критикувани, но и ползвани десетилетия наред, до многотомните академични издания на извори за българските земи през османската епоха (Turkish Sources for the Bulgarian History, 1964; Turkish Sources for the Bulgarian history, 2001) и до проучването на основни теми (аграрните структури, градското стопанство, търговията и пр.), изследвани от няколко поколения наши историци и поддържащи жив научния интерес и днес⁸.

Няколко са по-значимите опити за обзорни български издания, посветени на стопанската история на българите в Османската империя, ако не включваме в този брой множество то издавани през годините учебници за нуждите на университетското образование. Нача-

7 През 2018 г. в Ретимно (*Крит*) се провежда X симпозиум, изцяло посветен на чифлиците на тема „Çiftliks in the Balkans and western Anatolia“. Симпозиумът е от серията научни форуми „Halcyon Days in Crete“, организирани от Центъра за средиземноморски изследвания. Благодаря за тази информация на доц. д-р Николай Тодоров!

8 Историографски обзор по всяка от представените в тази книга теми е направен в отделните глави. Конкретно на българските историографски приноси в изследването на ранния османски период се спира Красимира Мутафова в главата, озаглавена „Османската законова рамка и стопанската история на българските земи през XV – XVIII век“.

лото безспорно принадлежи на д-р Иван Сакъзов (1895 – 1935), един позабравен днес истински класик на българската стопанскоисторическа наука. През 1929 г. в Германия на немски език е издадена неговата „Икономическа история на България“ (Sakâsov, 1929a) – книга, която остава трайна следа в българската историопис и преди, и след политическия преврат през 40-те години на XX в. Монографията представя цялостното стопанско-историческо развитие на българския народ и на българската държава от Ранното Средновековие до 1912 г. Две от петте части на книгата са посветени на османската епоха. В част трета, озаглавена „Турската власт – ранен етап (1400 – 1800)“, Сакъзов представя аграрните промени в българските земи след установяването на османската власт, развитието на земеделието, животновъдството, занаятите, „привилегированата рая“ (Sakâsov, 1929a, pp. 172 – 216), а в четвъртата част – „Турска власт. Епохата на градското търговско и манифактурно стопанство (1800 – 1879)“, е разгледано развитието на градското стопанство, занаятите и еснафските организации, специално внимание е отделено на търговията – вътрешната търговия, „организация и форми на търговия“, износ и внос, търговията по направление то „Константинопол – София – Белград“, Черноморската търговия, Дунавската търговия (Sakâsov, 1929a, pp. 217 – 264).

Немското издание на д-р Иван Сакъзов е резултат от неговите сериозни научни интереси в областта на българската стопанска история, подплатени с множество публикации по значими теми, появили се в рамките на краткия му живот. Заслужават да бъдат открити някои от приносите на изследователя. В края на 1928 г. по инициатива на професори от Софийския университет и в резултат на добро сътрудничество с Министерството на търговията д-р Сакъзов предприема посещение и проучване на архивите на Дубровник, Рим, Анкона, Генуа и Венеция. Резултат от тези изследвания в богатите архивни колекции, почти непознати за българските учени към онзи момент, е неговата монография за стопанските връзки на Дубровник с българските земи през XVI и XVII в. (Sakâsov, 1930a). Д-р Иван Сакъзов е първият наш историк, който прилага научен подход към стопанските проблеми на османската епоха. Той оценява голямото значение на Дубровнишкия архив и въвежда в употреба редица важни за изследването на българската стопанска история документи: завещания на търговци, търговска кореспонденция, нотариални документи (Sakâsov, 1930a, pp. I – VII, 191 – 222).

Д-р Иван Сакъзов поставя на научен интерес и други важни теми из стопанското минало на българите през османското владичество: манастирското стопанство (Sakâsov, 1923; Sakâsov, 1925), търговските връзки на българските черноморски пристанища със средиземноморския свят, и по-конкретно търговията с Анкона през XVI и XVII в. (Sakâsov, 1929b; Sakâsov, 1929c), рударството в Чипровци (Sakâsov, 1930b), развитието на съобщенията в българските земи през XIX в. (Sakâsov, 1928). Изследванията по всички тези теми и до днес отчитат пионерската мисия на публикациите на д-р Иван Сакъзов.

През 1949 г. се появява книгата на Жак Натан „Икономическа история на България“ (Nathan, 1949). Още в предговора авторът отбелязва, че тя е изцяло посветена на „...на турското робство, и по-специално на икономическите процеси в страната в епохата на Възраждането. Стопанските корени на Средновековна България са засегнати бегло, главно за сравнение със стопанското развитие на страната през турското робство. Трудът ни няма претенции да дава изчерпателна картина на стопанството на България през онова

време. Задачата на автора е по-ограничена: да се посочват главните линии на развитието, да се види зад конкретните материали динамиката на развитието“ (Nathan, 1949, р. 7). Като източници в изданието са използвани български трудове и османски документи по публикациите на Диаманди Ихчиев. Отчетено е оскъдното наличие на литература за османската епоха към онзи момент, „както и липсата на систематичен курс по стопанска история на България, с изключение на труда на покойния д-р Иван Сакъзов, издаден на немски език“, поради което Жак Натан приема възможността неговата книга да има много недостатъци (Nathan, 1949, pp. 7 – 8). Сред тях е и недоброто оформление на изданието, включително и липсата на съдържание. Не остава скрита обаче главната цел на книгата, а именно: да се въведат чрез нея марксистката парадигма и терминология в изследването и изучаването на българската стопанска история.

Първият амбициозен проект за цялостно представяне на българската стопанска история датира от края на 60-те и 70-те години на миналия век, когато е издадена 6-томната поредица „Икономиката на България до социалистическата революция“. Структурирането на изданието в шест тома, като първият от тях е за българската стопанска история в течение на цели дванадесет века (до Освобождението през 1878 г.), а другите пет обхващат период, по-кратък от век, е само по себе си ясно доказателство за пропагандните цели, на които е посветена книгата. Дял втори на първия том представя „Икономическото развитие на българските земи през епохата на турското владичество“ (с. 153 – 292). Съдържанието на този дял подсказва идеите на авторския колектив както за периодизацията на процесите, така и за главните акценти в българската стопанска история през османската епоха. Четирите отделни глави на втория дял са озаглавени, както следва: „Икономиката на българските земи през първите два века на чуждото иго“ (с. 153 – 196), „Икономиката на българските земи през XVII и първата половина на XVIII в.“ (с. 197 – 207), „Икономика на българските земи през разложението на османския феодализъм и зараждането на капиталистически отношения“ (с. 208 – 276) и „Икономическата мисъл през епохата на Възраждането“ (с. 277 – 292) (Nathan, Haddzinikolov, Berov, 1969).

Концепцията, заложена в този шесттомник (последният, 6-и том се появява през 1980 г. и е посветен на „перспективите на икономическото развитие на НР България“) е възпроизведена в неговото второ издание, но в много по-сбит вид. Османската епоха е представена във втория дял на книгата, в който в три отделни глави са представени съответно „началният период на османското владичество“, „XVII и началото на XVIII в.“ и „разложението на османския феодализъм и зараждането на капиталистическите отношения през XIX в. до Освобождението“ (с. 129 – 260). Въпреки запазените от първото издание и доминиралите марксистки терминология и постулати, по-добро впечатление оставят опитите за извеждане на конкретни акценти в стопанското развитие на българите през османската епоха, свързани с представянето на занаятчийското производство, търговията, пътищата, транспорта, съобщенията. В списването на дяла участват учени с безспорна експертиза по тематиката: Бистра Цветкова, Веселин Хаджиниколов, Любен Беров, Стефан Цонев (Berov, 1989).

Шумното отбелязване на 1300-годишнината от създаването на българската държава извежда на „бял свят“ още едно издание, посветено на българската стопанска история. В него

е отделено сравнително скромно място на „икономическото развитие на българските земи през периода на турския феодализъм, 1396 – 1878 г.“ (Веров, 1974, pp. 50 – 82).

И отново 1300-годишнината е сред основните поводи за мобилизиране на българската научна общност по написването и издаването на първата многотомна история на България. Макар че остава нереализиран докрай проект, той може и днес да служи като „моментна снимка“ в развитието на родната ни историография по ред научни проблеми, в това число и относно постиженията в проучването на стопанската история на българите в Османската империя. Османската епоха е представена в три от томове на поредицата. В четвъртия том, озаглавен „Българският народ под османско владичество“ и посветен на периода от XV до началото на XVIII в., са представени темите за градовете и градския живот, положението на българското селско население, икономическото развитие и социалните промени в българското общество през периода. Техни автори са Хр. Гандев, Е. Грозданова, Б. Цветкова, Й. Списаревска, Цв. Георгиева, Сн. Панова, М. Бур и Ек. Вечева (History of Bulgaria, 1983). Следващите два тома са посветени на епохата, наречена „Възраждане“, а стопанските глави в тях включват темите за разрастването на стоковото производство и зараждането на капиталистическите отношения, развитието на търговията, аграрните отношения, развитието на капиталистическите отношения в промишлеността, развитието на вътрешната и външната търговия. Авторы са Н. Тодоров, В. Паскалева, Спр. Димитров, Хр. Христов, К. Косев (History of Bulgaria, 1985; History of Bulgaria, 1987).

Направеният тук обзор няма да е пълен, ако не включим един добър опит в българската историопис за цялостно представяне на балканската история. Защото, както много точно отбелязва Цветана Георгиева: „Историята на Османската империя е част от нашата история, а историята на балканските народи е част от тази на империята“ (Mantran, 1999, p. 10). Става въпрос за написаната и претърпяла две издания книга на Страшимир Димитров и Кръстьо Манчев „История на балканските народи“, в която авторите отделят внимание и на стопанското развитие на балканските народи под османска власт: аграрните отношения (с. 74 – 78), градовете и градското стопанство през XV – XVII в. (с. 78 – 80); търговията и лихварството (с. 81 – 82); зараждането на капиталистическите отношения, развитието на търговията през XIX в. (с. 127); търговските колонии в Европа (с. 128 – 130); отражението на капиталистическата търговия върху балканското стопанство (с. 130 – 132); търговската основа на Балканското просвещение (с. 132 – 134); растежа на частното земевладение и засилването на данъчния гнет (с. 150 – 151); стопанското развитие на Османската империя след Кримската война (с. 392 – 394) и др. (Dimitrov, Manchev, 1999).

Ще завършим историографския обзор с един добър пример от последните десетина години за изучаване и популяризиране на българската стопанска история, в частност тази от османската епоха. Става дума за ежегодното провеждане от 2016 г. до днес научни конференции на Центъра за стопанскоисторически изследвания, съпътствани от ежегодното издаване на „Известия на Центъра за стопанскоисторически изследвания“, вече 9 тома, появили се на „бял свят“ от 2016 до 2024 г. Обзорният преглед на поредицата показва, че от общо публикуваните в нея 252 научни статии, 110 (близо половината!) са посветени на стопанската история на българите в Османската империя (Atanasov, 2025). Много широк е диапазонът на представените теми: от конкретни приноси за търговци, предприемачи, носители на стопански идеи или за стопанското развитие на отделни селища (Driteva, 2016;

Кауаринар, Кауаринар, 2018; Georgieva, 2018) до общи и дискуссионни въпроси, касаещи ролята на пазара, земята,protoиндустриите, индустриалното развитие, точната употреба на понятията, свързани със стопанските процеси и ред други (Pamuk, Karaman. 2023; Roussev, 2020; Penchev, 2021; Dobrev, 2024).

Публикациите в българската и чуждата научна литература, особено тези, появили се в последно време, дават добри надежди за обзорно и аналитично интерпретиране на българската стопанска история през османската епоха.

5. Заключение

В заключение трябва отново да се направи задължителното уточнение, че всяка периодизация е в известна степен условна. Тя отразява нашето моментно познаване на историческите процеси и колкото това познание е по-пълно, толкова и периодизацията за времето би била по-точна и по-обоснована. Напълно се солидаризирам с изказаното от Елена Гара мнение, споделено и от други историци (Petkov, 2001, p. 43), че трябва да се правят конкретни периодизации за конкретни области от историята на Османската империя и в случая стопанската история на българите като един от народите на тази голяма държава с няколко вековно динамично съществуване е една от конкретните периодизации.

Без съмнение, надживяно е времето, когато интересът към историята на Османската империя се определяше като „национално предателство“. В частност, от това най-потърпевша е стопанската история, защото стопанските дейци, особено тези от втората и третата четвърт на XIX в., са привърженици не на революционните действия, а на еволюционните, които вероятно биха били по-правилният път към решаването на националния въпрос, в смисъл на появата на национална държава върху българските етнически граници. Но това е друга голяма тема...

Няма съмнение, надживяно е и времето на романтизма, както и това на грубото идеологизиране на науката. Промените от последните няколко десетилетия дават добри възможности за общуване между учените без пречката на границите, за по-лесното ползване на архивните източници и това е най-верният път в развитието на науката. Краткият историографски обзор ясно показва, че изследователският интерес към историята на Османската империя трябва да намира добрия баланс между османистичния подход и изследването на историята на отделните народи и общности, които са част от огромната държава през вековете, умело да се разпределя вниманието между центъра и провинциите. И всичко това трябва да се постига единствено и само на базата на историческите извори, на привличането на нови и нови документи.

Историографията вече е в състояние да даде по-цялостен поглед върху българската стопанска история – опит, който със сигурност би бил по-успешен от предишните. А дори да не успее да обхване всички приноси и постижения, този опит поне би бил база за надграждане, за откриване на нови изследователски полета, които ще привличат широк научен интерес и ще обогатят българската историческа култура.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Acemoglu, D., D. Laibson, John A. List, 2016. *Macroeconomica*. Pearson Education Limited.
- Atanasov, Hr. 2025. Eight Years of “Proceedings of the Centre for Economic History Research” – An Attempt at Analysis. *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 81, no. 2, pp. 85 – 121. [Атанасов, Хр. 2025. Осем години „Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания“ – опит за анализ. *Исторически преглед*, год. 81, бр. 2, с. 85 – 121].
- Bacqué-Grammont, J.-L., P. Dumont (eds.), 1983. *Economie et Société dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe – Début du XXe siècle)*. Actes du colloque de Strasbourg (1er – 5 juillet 1980). Colloques internationaux du CNRS No 601. Paris : Edition du CNRS.
- Barkan, Ö.-L. 1955. Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles. In : *La ville. Deuxième partie. Institutions économiques et sociales. Publié avec le concours de la Fondation Universitaire de Belgique. Edition de la Librairie Encyclopédique Bruxelles. Recueils de la société Jean Bodin*. T. VII, pp. 289 – 311.
- Barkan, Ö.-L. 1975. The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. *International Journal of Middle East Studies*. Vol. 6, pp. 3 – 28.
- Baten, J. (ed.) 2016. *A History of the Global Economy from 1500 to the Present*. Cambridge University Press.
- Berov, L. (ed). 1989. *The Economy of Bulgaria before the Socialist Revolution*. Second edition. Sofia: Nauka i izkustvo. [Беров, Л. (ред.), 1989. *Икономика на България до социалистическата революция*. Второ издание. София: Наука и изкуство].
- Berov, L. 1974. *The economic development of Bulgaria over the centuries*. Sofia: Profizdat. [Беров, Л. 1974. *Икономическото развитие на България през вековете*. София: Профиздат].
- Borataş, K., A. Gündüz Ökçün, Ş. Pamuk. 1985. Ottoman Wages and the World-Economy, 1839 – 1913. *Review (A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations)*. Vol. VIII, no. 3, Winter 1985, p. 379 – 406.
- Braude, B. 1979. International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500 – 1650: A Study in Development. *Review (A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations)*. Vol. 2, no. 3, pp. 437 – 451.
- Clark, E. C. 1974. The Ottoman Industrial Revolution. *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*. Cambridge University Press, Vol. 5, January 1974, no. 1, pp. 65 – 76.
- Darling, L. T. 2002. Another Look at Periodization in Ottoman History. *Turkish Studies Association Journal*, 26.2 (Fall 2002), pp. 19 – 28.
- Darling, L. T. 2017. Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-holders, 14th to 17th Centuries. *Turkish Historical Review*, no. 8, pp. 145 – 173. DOI: <https://doi.org/10.1163/18775462-00802001>
- Daskalov, R. 2002. *How the Bulgarian National Revival is thought?* Sofia: Izdatelstvo LIK. [Даскалов, Р. 2002. Как се мисли Българското възраждане? София: Издателство ЛИК].
- Dimitrov, Str., Kr. Manchev. 1999. *History of the Balkan Peoples*. Vol. I (15th – 19th CC.). Second edition. Sofia: PARADIGMA. [Димитров, Стр., Кр. Манчев, 1999. *История на Балканските народи*. Т. I (XV – XIX в.). Издание второ, София: ПАРАДИГМА].
- Dobrev, P. 2024. Ottoman “Feudalism” and Obstacles to the Development of Bulgarian Agriculture in the XIX Century. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 9, pp. 198 – 207. [Добрев, П. 2024. Османският „феодализъм“ и пречките пред развитието на българското

- земеделие през XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 9, с. 198 – 207].
- Drumeva, M. 2016. The Commercial Activities of Tsvyatko Radoslavov during the Second Half of the 1850s. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 254 – 273. [Друмева, М. 2016. Търговската дейност на Цвятко Радославов през втората половина на 50-те години на XIX в. Опит за извороведски и историографски анализ. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 254 – 273].
- Gandev, Hr. 1950 – 1951. To the question of the periodization of Bulgarian history. *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 7, no. 3, pp. 330 – 343. [Ганчев, Хр. 1950 – 1951. Към въпроса за периодизацията на българската история. *Исторически преглед*, год. VII, бр. 3, с. 330 – 343].
- Genchev, N. 1995. *The Bulgarian National Revival Period*. Fourth edition. Sofia: 'Ivan Vazov' Edition house. [Генчев, Н. 1995. *Българското възрождане*. Четвърто допълнено издание. София: Издателска къща „Иван Вазов“].
- Georgiev, B. 2022b. Paisius Hilendarski and the Problem of the Beginning of the Bulgarian Revival. In: *St. Paisius Hilendarski between the mission and the history*. Plovdiv: Plovdiv University Press, pp. 148 – 164. [Георгиев, Б. 2022б. Паисий Хилендарски и проблемът за началото на Българското възрождане. В: *Св. Паисий Хилендарски: между мисията и историята*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 148 – 164].
- Georgiev, B. 2022a. To the Question of the Beginning of the Bulgarian Revival. In: *The Benefit of History from Ancient to Modern times*. Vol. 2, Plovdiv: Plovdiv University Press, pp. 132 – 171. [Георгиев, Б. 2022а. Към въпроса за началото на Българското възрождане. В: *Ползата от историята от Античността до наши дни*. Т. 2. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 132 – 171].
- Georgieva, G. 2018. The Different Roles of Tryavna Chorbadzhis and Their Importance for the Local Economy. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 218 – 230. [Георгиева, Г. 2018. Различните роли на тревненските чорбаджии и значението им за местната икономика. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 3, с. 218 – 230].
- Haddzinikolov, V. 1950 – 1951. Discussions at the Institute of Bulgarian History at the Academy of Sciences. *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 7, no. 4 – 5, pp. 553 – 557. [Хаджиниколов, В. 1950 – 1951. Дискусиите в Института за българска история при Академията на науките. *Исторически преглед*, год. VII, бр. 4 – 5, с. 553 – 557].
- Hammer, J. 1825. *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*. Vol. II. Trad. de l'allemand par J. J. Heller. Paris: Bellizard, Barthes, Dufour et Lowell.
- Hammer, J. 1826. *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*. Vol. V. Trad. de l'allemand par J. J. Heller. Paris: Bellizard, Barthes, Dufour et Lowell.
- Histoire économique et sociale, 1995. *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326 – 1960)*. Actes du Congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1994 sous la responsabilité de Daniel Panzac. Paris : Ed. Peeters, 1995. (Collection Turcica), Vol. VIII.
- History of Bulgaria*. 1983. Vol. IV. *The Bulgarian people under Ottoman rule (from the 15th to the beginning of the 18th century)*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Publishing house. [История на България. Т. IV. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). София: БАН, 1983].
- History of Bulgaria*. 1985. Vol. V. *Bulgarian National Revival Period (18th to the mid. of the 19th century)*. So-

- fia: Bulgarian Academy of Sciences Publishing house. [История на България. Т. V. Българско възраждане (XVIII – средата на XIX в.). София: БАН, 1985].
- History of Bulgaria. 1987. Vol. VI. Bulgarian National Revival Period (1856 – 1878). Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Publishing house. [История на България. Т. VI. Българско възраждане (1856 – 1878). София: БАН, 1987].
- Ihchiev, D. 1910. *The Turkish Documents of the Rila Monastery*. Sofia: Pечатnitsa Vreme [Ихчиев, Д. 1910. Турските документи на Рилския манастир. София: Печатница Време].
- Inalcik, H. 1983. The Emergence of Big Farm, Ciftliks: State, Landlords and Tenant. In: Bacqué-Grammont, J.-L., P. Dumont (eds.), 1983. *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*. Leuven, pp. 105 – 126.
- Inalcik, H., D. Quataert, 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. V. 2. 1600 – 1914, Cambridge.
- Islamoglu-Inan, H. 1987. *The Ottoman Empire and the World Economy*. MSH-Cambridge.
- Issawi, Ch. 1980a. *The Economic History of Turkey, 1800 – 1914*. Chicago.
- Issawi, Ch. 1980b. De-industrialization and Re-industrialization in the Middle East since 1800. *International Journal of Middle East Studies*. Vol. 12, no. 4, December 1980, pp. 469 – 479. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020743800031251>
- Ivanov, M. 2021. *Against the Current: The Bulgarian Textile Industry, 1800–1912*. Sofia: Ciela. [Иванов, М. 2021. Срецу течението: Българската текстилна промишленост, 1800 – 1912 г. София: Суела].
- Kayapinar, A., L. Kayapinar. 2018. The Derbendzhi Villages in Kaza/Nahiye of Turnovo between 1515 and 1613 – 1614. Observations on Their Social and Economic Development. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 181 – 202. [Каяпънар, А., Л. Каяпънар, 2018. Дервенджийските села в Търновска каза/нахия през периода от 1515 до 1613 – 1614 г. Наблюдения върху тяхното социално и икономическо развитие. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 3, с. 181 – 202].
- Kurmuş, O. 1983. The 1838 Treaty of Commerce Re-examined. In : Bacqué-Grammont, J.-L., P. Dumont (eds.), 1983. *Economie et Société dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe – Début du XXe siècle). Actes du colloque de Strasbourg (1er – 5 juillet 1980)*. Colloques internationaux du CNRS No 601. Paris : Edition du CNRS, pp. 411 – 417.
- Mantran, R. (ed.), 1999. *History of the Ottoman Empire*. Sofia: RIVA. [Мантран, Р. (ред.). 1999. *История на Османската империя*. София: РИВА].
- McGowan, B. 1981. *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600 – 1800*. Cambridge – MSH, 1981.
- Mladenova, Z. 2011. *Neoclassical Theory at the end of 20th – beginning of 21st Century. Achievements, problems, perspectives*. Varna: STENO. [Младенова, З. 2011. *Неокласическата теория в края на XX – началото на XXI в. Постижения, проблеми, перспективи*. Варна: СТЕНО].
- Mutafova, K. 2023. Specialized Status and Tax Preferences: a Factor for Economic Growth? Following the Example of Gabrovo in the 16th and 18th centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 309 – 323. [Мутафова, К. 2023. Специализиран статут и данъчни преференции: фактор за икономически растеж? По примера на Габрово през XVI и XVIII век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 309 – 323].
- Nathan, J. 1949. *Economic History of Bulgaria*. Sofia: O.C.K.C. 'MENSA ACADEMICA'. [Натан, Ж. 1949. *Икономическа история на България*. София: O.C.K.C. 'MENSA ACADEMICA'].

- Nathan, J. 1950 – 1951. On the the periodization of our history. *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 7, no. 2, pp. 210 – 218. [Наман, Ж. 1950 – 1951. По въпроса за периодизацията на нашата история. *Исторически преглед*, год. VII, бр. 2, с. 210 – 218].
- Nathan, J., V. Hadjinikolov, L. Berov (eds), 1969. *The Economy of Bulgaria before the Socialist Revolution*. In 6 volumes. Vol. I. Sofia: Nauka i izkustvo. [Наман, Ж., В. Хаджиниколов, Л. Беров (ред.), 1969. *Икономиката на България до социалистическата революция*. В 6 тома. Т. I. София: Наука и изкуство].
- Owen, E. R. J. 1981. *The Middle East in the World Economy, 1800 – 1914*. London and New York: Methuen.
- Pamuk, S. 1987. *The Ottoman empire and European capitalism, 1820 – 1913. Trade, investment and production*. Cambridge: University press.
- Pamuk, Ş., K. Karaman. 2023. The Rise of the Modern State Since 1500: Annual Revenues of European and Other States. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 13 – 21.
- Penchev, P. D. 2021. The Role of the Market in the Bulgarian Revival. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 6, pp. 29 – 43. [Пенчев, П. Д. 2021. Ролята на пазара в Българското възраждане. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 6, с. 29 – 43].
- Petkov, P. St. 2001. About the Final Chronological Border, and About the Notion Bulgarian Revival. *Istoriya-History*, no. 2 – 3, pp. 55 – 67. [Петков, П. Ст. 2001. За горната хронологическа граница и за понятието Българско възраждане. *История*, бр. 2 – 3, с. 55 – 67].
- Popov, J. 1991. *The Bulgarians in Northern Dobrudja, 1878 – 1913*. Sofia: 'Ivan Vazov' Edition house. [Попов, Ж. 1991. *Българите в Северна Добруджа, 1878 – 1913 г.* София: Издателска къща „Иван Вазов“].
- Rangelova, R. 1999. Endogenous Growth Theory: Rise and Developments. *Ikonomicheska missal*, vol. 8, no. 3, pp. 3 – 27. [Рангелова, Р. 1999, Теорията на ендогенния икономически растеж: възникване и развитие. *Икономическа мисъл*, Год. VIII, № 3, с. 3 – 27].
- Roussev, I. 2015, *The commercial modernity of the Bulgarian revival as a culture and practice. Research and sources*. Veliko Tarnovo: Rovita Publishing house. [Русев, И. 2015, *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. В. Търново: Изд. „Ровита“].
- Roussev, I. 2016. How Many and Which Were the First Factories in the Bulgarian Lands Before the Liberation in 1878? Attempt of Analysis Relying on the Sources and the Historiography. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 33 – 55. [Русев, И. 2016. Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и историографски анализ. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 1, с. 33 – 55].
- Roussev, I. 2018. The Commercial Law Institutes during the Bulgarian National Revival Period – between the Traditions and the Modernity. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 9 – 22. [Русев, И. 2018. Търговско-правните институти през епохата на Българското възраждане – между традициите и модерността. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 3, с. 9 – 22].
- Roussev, I. 2019. Wartime Crisis? The Crimean War (1853 – 1856) – the different war. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, pp. 52 – 65. [Русев, И. 2019. Криза по време на война? Кримската война (1853 – 1856) – различната война. *Известия на Центъра за сто-*

- панско-исторически изследвания, Т. 4, с. 52 – 65].
- Roussev, I. 2020. National Market before the National State: Was There a Bulgarian National Market before the Liberation of 1878? *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 5, pp. 68 – 91. [Русев, И. 2020. Национален пазар преди националната държава. Има ли български национален пазар преди Освобождението от 1878 г.? *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 5, с. 68 – 91]
- Roussev, I. 2021. The Entrepreneur of the Bulgarian Revival Facing the Bankruptcy. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 6, pp. 44 – 58. [Русев, И. 2021. Предприемачът на Българското възраждане през изпитанието на фалита. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 6, с. 44 – 58].
- Roussev, I. 2022. Bulgarian Market Foreign Trade Dilemmas during the 1850s – 1870s. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 64 – 78. [Русев, И. 2022. Външнотърговски дилеми на българския пазар през 50-те – 70-те години на XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. 7, с. 64 – 78].
- Roussev, I., P. Penchev. 2022. On the Early History of the Firms in the Ottoman Balkans: A Coasean Approach. *Hiperborea*, vol. 9, no. 2, pp. 203 – 221.
- Russev, I. 2001. The trade in Ragusa (now Dubrovnik) and the creation of Bulgarian trading companies during the revival era (18th to 19th century). *Bulgarian Historical Review – Revue Bulgare d'histoire*, no. 3 – 4, pp. 52 – 63.
- Sakâsov, I. 1923. Medieval Monastic Economy in Bulgaria. *Spisanie na Balgarskoto ikonomicheskoto drujestvo*. Vol. 22, no. 4 – 5, pp. 205 – 232. [Сакъзов, И. 1923. Средновековното манастирско стопанство в България. *Списание на Българското икономическо дружество*. Год. 22, № 4 – 5, с. 205 – 232].
- Sakâsov, I. 1925. The monastery farm in Turkish times. *Duhovna kultura*. No. 26 – 27, pp. 202 – 235. [Сакъзов, И. 1925. Манастирското стопанство през турско време. *Духовна култура*. № 26 – 27, с. 202 – 235].
- Sakâsov, I. 1928. Postal Work in the Bulgarian Lands in the 19th Century. *Telegrafo-poshtensko i telefonno delo*. Vol. 4, no 1 – 2, pp. 34 – 51. [Сакъзов, И. 1928. Пощенското дело в българските земи през XIX в. *Телеграфо-пощенско и телефонно дело*. Год. 4, № 1 – 2, с. 34 – 51].
- Sakâsov, I. 1929a. *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*. Berlin und Leipzig: Wallerde Gruyter & Co.
- Sakâsov, I. 1929b. The Black Sea and Bulgaria's Economic Relations with Foreign Countries in the 16th and 17th Centuries. *Morski sgovor*. Vol. 6, no. 6, pp. 20 – 24. [Сакъзов, И. 1929b. Черно море и стопанските връзки на България с чужбина през XVI и XVII век. *Морски сговор*. Год. 6, № 6, с. 20 – 24].
- Sakâsov, I. 1929c. Bulgaria's trade with Ancona in the 16th and 17th centuries according to new sources. *Izvestia na Istoricheskoto drujestvo*. Vol. 9, pp. 44. [Сакъзов, И. 1929c. Търговията на България с Анкона през 16-и и 17-и в. по нови извори *Известия на Историческото дружество*. Т. 9, с. 1 – 44].
- Sakâsov, I. 1930a. *Economic Relations between Dubrovnik and the Bulgarian Lands in the 16th and 17th centuries. Pages from the economic history of Bulgaria*. Sofia: Darhzhavna pechatnica. [Сакъзов, И. 1930a. *Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16-о и 17-о столетие*. Страници из стопанската история на България. София: Държавна печатница].
- Sakâsov, I. 1930b. Ćiprovci – old ore mining town. *Архив на Mini – Pernik*. Vol. 1, no. 5, pp. 33 – 48.

- [Сакъзов, И. 1930b. Чупровци – стар рударски град. *Архив на Мина Перник*. Год. 1, № 5, с. 33 – 48].
- Solow, R. M. 1956. A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 70, pp. 65 – 94.
- Stoyanov, B. 2022. The Early Modern Period as a Period in European History? In: Georgieva, T., A. Simova, L. Krastev (eds). *Early Modern Europe. Limits and contradictions*. Sofia: 'St. Kliment Ohridski' University publishing house, pp. 7 – 17. [Стоянов, Б. 2022. Ранното Ново време като период в европейската история? В: *Ранномодерна Европа. Граници и противоречия*. Съставители Тина Георгиева, Албена Симова, Любомир Кръстев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 7 – 17].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1964. Vol. 1. Tsvetkova, B., V. Mutaftchieva (eds). Sofia: Izdanie na BAN. [Турски извори за българската история. 1964. Т. 1. Цветкова, Б., В. Мутафчиева (съст.). София: Издание на БАН, 1964].
- Turkish Sources for the Bulgarian history*. 2001. The archives speak (Vol. 13). Preface and comp. E. Grozdanova. St. Andreev, St. Dimitrov (eds). Sofia: GUA MS. [Турски извори за българската история. 2001. Архивите говорят (Т. 13). Предг. и съставит. Е. Грозданова. Под ред. на Ст. Андреев и Стр. Димитров. София: ГУА МС].

Correspondence author:

Ivan Roussev, Professor, DSc.
Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences
University of Economics – Varna
Department of Management
77, Knyaz Boris I Blvd.
9002 Varna BULGARIA
E-mail: ivroussev@ue-varna.bg
SCOPUS Researcher ID: 57290233200
Web of Science Researcher ID AAN-4300-2020
<https://orcid.org/0000-0002-7143-7651>